

«Вірші на жалісний погреб Петра Конашевича-Сагайдачного»

Видатна пам'ятка української ренесансної літератури

Петро КРАЛЮК

Цьогоріч минуло 390 років із часу смерті видатного українського полководця, політика й мецената Петра Конашевича-Сагайдачного. Стільки ж років минуло і з часу написання віршів на його погреб, які вже стали хрестоматійними й до яких часто звертаються й літературознавці, й історики. Однак ця дата так і залишилася непоміченою. На жаль...

«ВІРШІ...» ЯК ПОЕТИЧНА БІОГРАФІЯ КОНАШЕВИЧА-САГАЙДАЧНОГО

Спочатку кілька слів про героя цього твору. Власне, дослідники, реконструюючи біографію Конашевича-Сагайдачного, часто посилаються на «Вірші...». З них нам відомо про походження цього видатного діяча, про його навчання, основні військові дії, в яких він брав участь. Інші пам'ятки не дають змоги настільки об'ємно реконструювати його життєпис.

З віршів відомо: Конашевич-Сагайдачний походив із Підгір'я (південно-західної частини Галичини). Хроніст Й.Єрлич указував, що народився майбутній гетьман під Самбором. Ця версія зараз прийнята багатьма дослідниками. Щодо походження Сагайдачного, то тут теж не все зрозуміло. Багато хто сходиться на думці, що його батьки були дрібними шляхтичами.

Про дитячі та юнацькі роки Конашевича-Сагайдачного нам практично нічого не відомо. У «Віршах...» лише вказується, що він ішов до Острога вивчати науки. Незважаючи на фрагментарність, ця вказівка досить суттєва. З неї випливає, що в молоді роки Конашевич-Сагайдачний покинув рідні місця й пішов навчатися в Острозьку академію, засновану князем Василем-Костянтином Острозьким близько 1576 р.

Судячи з інформації, яку маємо на сьогоднішній день, Острозька академія була багатоступеневою школою. Тут можна було здобути початкову освіту, освіту середню, зокрема вивчалися «сім вільних мистецтв», а також були богословські студії, котрі на той час розглядалися як ступінь вищої освіти. Ми не можемо сказати, які студії пройшов Конашевич-Сагайдачний. Очевидно, він мусив здобути хоча б середню освіту - тому що документи, які дійшли до нас, в тому числі написані й підписані ним, свідчать про його високий рівень освіченості.

Повернення аристократа

Чи студіював Конашевич-Сагайдачний богослов'я - не можемо сказати чогось певного. З одного боку, якби так було, то, ймовірно, він став би робити духовну кар'єру. Однак цього не бачимо. З другого боку, спостерігаємо значний інтерес Конашевича-Сагайдачного до релігійних та релігійно-освітніх питань. Відомо, що він став ініціатором відновлення православної ієрархії в 1620-1621 рр. Надав значну підтримку Київському Богоявленському братству, вписавши до його складу козацьке військо. Також заповідав частину своїх коштів, як свідчать «Вірші...», віддати на потреби Київського та Львівського братств.

На який час припало навчання Конашевича-Сагайдачного в Острозькій академії? Найвірогідніше - на кінець 80-х - початок 90-х рр. XVI ст. То був період розквіту академії. Можливо, Конашевич-Сагайдачний учився разом із Мелетієм Смотрицьким - майбутнім видатним письменником-полемістом і вченим-філологом; спілкувався з Іовом Борецьким - майбутнім митрополитом київським. Принаймні, ці люди мали відношення до його подальших діянь.

Цікавий контекст «Віршів...», де йдеться про Острозьку академію. У творі, зокрема, згадується Суразька фундація, котру князь Острозький надав на потреби цієї вищої школи. Надання фундації, завдяки якій утримувалася академія, трактується як вияв благочестивості князя. У даному випадку він подається як взірць для наслідування для інших можновладців.

Водночас автор «Віршів...» висловлює занепокоєння щодо подальшої долі цієї фундації. Річ у тім, що на початку 20-х рр. XVII ст. її хотіла прибрати до рук онучка князя Острозького - Ганна-Алоїза Ходкевич, і віддати на потреби єзуїтів.

Про подальшу долю Конашевича-Сагайдачного відразу після навчання в Острозькій академії маємо дуже приблизне уявлення. Як правило, академія готувала кадри для величезних володінь князя Острозького. Її випускники часто ставали урядниками чи священнослужителями в цих володіннях. Можливо, після академічних студій Конашевич-Сагайдачний пішов на службу до князя. Однак документів, які б це підтверджували, ми не маємо. Чи, принаймні, вони поки що не знайдені.

Якщо Конашевич-Сагайдачний служив у князя Острозького, то така служба тривала недовго. В молоді роки майбутній гетьман подався на Запорозьку Січ. Про це говориться у «Віршах...». Що стало причиною такого кроку? Можемо хіба що здогадуватися. Для випускника Острозької академії це виглядало не зовсім логічно. Він би міг робити кар'єру в більш спокійному місці. Адже життя на Запорозькій Січі було сповнене небезпек і труднощів. Певно, мусила бути якась поважна причина, яка б штовхнула його на цей крок.

У літературі можна знайти натяки на те, що Конашевич-Сагайдачний був схильний до любовних авантур. Наприклад, про це говорить Яків Собеський - учасник Хотинської битви 1621 р. І ніби саме ці любовні авантюри спричинили

до того, що Конашевич-Сагайдачний змушений був утікати на Запоріжжя. Чи це так, чи ні - можемо лише гадати.

У «Віршах...» описуються основні віхи військової біографії Конашевича-Сагайдачного. Зокрема, згадується взяття ним Кафи в 1616 р., участь у польсько-російській війні 1617-1618 рр. і, звісно, участь у Хотинській битві. Є також згадка про його участь у військових діях на теренах Прибалтики. Однак що це за військові дії й яка була роль у них Конашевича-Сагайдачного, нічого певного сказати не можемо - документи про це не збереглися.

Окремо у «Віршах...» говориться про сприяння Конашевича-Сагайдачного у відновленні православної ієрархії в 1620-1621 рр.

КАСІЯН САКОВИЧ - АВТОР «ВІРШІВ...»

Говорячи про «Вірші...», дослідники не концентрують особливу увагу на особі автора - Касіянові Саковичу (бл. 1578 - 1647). А даремно.

Частково тут спрацьовують конфесійні та ідеологічні моменти. Адже якщо виходити з них, то Сакович - особа неоднозначна. Народився він у сім'ї православного священика в Потеличі на Галичині. Навчався у Краківській та Замойській академіях. Особливо на нього вплинуло навчання в Замості. Невипадково у «Віршах...» він згадує гетьмана Яна Замойського, який заснував і Замость, і Замойську академію. При цьому Ян Замойський подається як ідеальний політик, який дбає про спокій у державі та піклується про освіту. Сакович мимоволі порівнює його з Конашевичем-Сагайдачним.

Маловідомий Сагайдачний: Московський похід

1620 р. у Кракові Сакович видав польською мовою свій твір «Аристотелівські проблеми...», а через п'ять років - «Трактат про душу». І перший, і другий твори викладали погляди Аристотеля на людину. Можна говорити, що Сакович був одним із перших мислителів, який намагався утвердити аристотелівську лінію в українській філософії. З часом аристотелізм укорінився в Києво-Могилянській академії. Водночас Сакович утверджував позитивне ставлення до філософії в українській культурі. Варто зазначити, що в той час в Україні спостерігалось негативне ставлення до філософської думки, котра розглядалася як «латинська мудрість». Це бачимо в Івана Вишенського, полемічному анонімному творі «Пересторога» і навіть у «Треносі» Мелетія Смотрицького. Саме Сакович був одним із тих, хто намагався змінити це ставлення.

Позитивне трактування філософії спостерігаємо не лише в зазначених трактатах, а й у «Віршах...» У них автор неодноразово апелює до античних філософів. Особливо багато уваги приділяє поглядам Сенеки. Сакович не лише посилається на цього філософа, а й часто без посилань використовує його

думки, зокрема міркування Сенеки про смерть. Для тогочасної української культури, котра, в силу певних обставин, відзначалася консерватизмом та ізоляціонізмом щодо західних впливів, такий підхід видавався «новим словом».

Взагалі Сакович виглядав «білою вороною» серед тогочасних українських інтелектуалів. Занадто багато було в нього «західного». Давалося взнаки «західне походження» (його рідний Потелич знаходився майже на пограниччі із західним, латинським світом), а також навчання у Замойській академії, де культивувався ренесансний дух. Все це було далеко не останньою причиною того, що Сакович порвав із консервативним православ'ям і перейшов 1625 року в унію. Хоча, звісно, були тут й інші, зокрема матеріальні, причини.

Власне, Сакович виявився «ідейним перебіжчиком». Він підтримував добрі стосунки з Кирилом Транквіліоном-Ставровецьким, письменником і друкарем, який зазнав переслідувань із боку православних консерваторів і який так само, як Сакович, перейшов на бік уніатів. Сакович також допоміг перейти в унію визначному українському письменнику-полемісту Мелетію Смотрицькому, котрий у середині 20-х рр. XVII ст. опинився в стані гострого конфлікту з консервативно налаштованими православними ієрархами.

Звісно, конфесійні переходи від православних до уніатів Саковича, Смотрицького та Транквіліона-Ставровецького можна розцінювати як акт зради. Власне, так часто і вважають автори, які мають певну проправославну заангажованість. Однак звести ці переходи до банальної зради, певно, було б не зовсім правильно. І Сакович, і Смотрицький, і Транквіліон-Ставровецький належали до провідних українських інтелектуалів, що знаходилися в таборі православних. Це були люди високої культури, які спробували смак західної вченості. Вони не сприймали православного консерватизму. Відповідно, православні консерватори не сприймали їх. Цей конфлікт рано чи пізно мав знайти своє вираження. Зрештою, для зазначених інтелектуалів він вилився в форму конфесійного переходу.

Правда, Сакович не знайшов себе й у таборі уніатському. У 1641 р. він перейшов у католицизм, став ченцем ордену августинців. При цьому намагався ідейно обґрунтувати свій черговий конфесійний перехід, опублікувавши кілька полемічних творів, у яких піддав критиці й православну, й уніатську церкви. Найбільш знаною серед цих творів є «Перспектива...», де автор критикував догматичні й обрядові аспекти православ'я. При цьому Сакович вказував на антиінтелектуалізм, що панує в середовищі як православних, так і уніатських священиків; виступав поборником просвітництва.

РЕНЕСАНСНІ АСПЕКТИ «ВІРШІВ...»

Однак повернемося до твору, який розглядаємо. Писався він тоді, коли Сакович був ще у православному таборі. Тому у «Віршах...» звучить критика

уніатів та католиків-єзуїтів; прославляються діяння Конашевича-Сагайдачного, котрі були спрямовані на зміцнення православ'я, зокрема високо оцінюється його ініціатива висвячення православних ієрархів для українських та білоруських земель. І все ж у «Віршах...» немає моментів, які б свідчили про консервативну спрямованість автора. Навпаки, він відверто демонструє прихильність до західних культурних цінностей ренесансного типу.

Так, «Вірші...» представляють дещо іншу концепцію людського безсмертя, яка була притаманна традиційному середньовічному християнству. У період Середньовіччя безсмертя трактувалося майже виключно в сенсі релігійному: людина має воскреснути тоді, коли настане кінець світу і страшний суд, саме на цьому суді будуть відділені праведники від грішників (у залежності від діянь своїх) й, відповідно, праведники житимуть у царстві небесному, а грішники - у пеклі. Така концепція не передбачала індивідуалізації. «Справжня» людина в даному випадку трактувалася як член християнської спільноти (нехристияни ж розглядалися як невірні). Ця людина має дотримуватися певних правил. Дотримання чи недотримання їх визначає ступінь її праведності/гріховності, а також долю в загробному житті.

Ренесанс певним чином видозмінює цю концепцію. Звісно, християнське розуміння безсмертя залишається, проте поряд із чисто релігійним розумінням з'являється розуміння світське. Відповідно до ренесансних поглядів, людина може, завдячуючи своїм діянням, заслужити славу й добру пам'ять у вдячних нащадків. При цьому потрібно зафіксувати ці діяння в письмовій формі, зокрема у поетичному слові.

Власне, у «Віршах...» якраз маємо втілення таких ренесансних поглядів. Звісно, автор не відкидає християнського розуміння безсмертя. У творі багато говориться про те, що земне життя немає особливої цінності, що необхідно думати й турбуватися про життя потойбічне, готуватися до нього. Та, попри це, багато говориться про діяння Конашевича-Сагайдачного, про те, що саме цими діяннями він заслужив собі славу й що ця слава впродовж багатьох віків зберігатиметься - поки буде текти Дніпро й т.ін. При цьому діяння гетьмана подаються як взірець для наслідування нащадками.

СТРУКТУРА ТВОРУ ТА ЙОГО ЛІТЕРАТУРНА ВАРТІСТЬ

Структура твору виглядає таким чином. Спочатку йде традиційний вірш на герб. Однак це вірш не на герб героя, а на герб Запорозького війська. Тим самим ніби вказувалося, що «Вірші...» мають прославити козацтво, гетьманом якого був Конашевич-Сагайдачний. Якраз це прославлення маємо у віршований передмові до твору, котра виголошувалася самим Саковичем. Там, зокрема, йшлося про те, що за плечима запорожців - велика традиція, вони - нащадки давніх русичів, які за часів князя Олега штурмували Царгород і які хрестилися за князя Володимира. Зараз же запорожці змальовуються як захисники Речі

Посполитої від татар і турків. Фактично тут у поетичній формі були озвучені ідеї, репрезентовані в творі «Протестація» (1621), який був написаний Іовом Борецьким та іншими ієрархами Теофанового свячення. У «Протестації» також захищалися козаки, показувалася їхня значимість для Речі Посполитої. І це закономірно. Адже саме завдяки їм були висвячені єрусалимським патріархом Теофаном ієрархи для православної церкви в 1620-1621 рр.

Стеблівські історії

Далі йдуть вірші спудеїв Братської школи. Їх двадцять. Після кожного вірша стоїть прізвище спудея. Виникає питання: чи ці вірші лише проголошувалися ними, чи все ж таки спудеї брали участь у їхньому написанні? Правда, на початку «Віршів...» чітко сказано, що автором віршів є Сакович. Однак не виключено, що спудеї складали вірші під керівництвом учителя. Це могли бути такі собі вправи з піітики.

Цікавим є склад учнів, які проголошували вірші. Троє з них належали до міщанського клану Балик, представники якого відігравали помітну роль у житті тогочасного Києва, обіймаючи керівні посади в міському самоврядуванні. Очевидно, значна частина інших учнів теж була з міщан. Помітну частину становили діти, які походили зі священницьких родин. Таким був Іван Тарнавський, очевидно, родич автора «Віршів...», Єремія Ставровецький та Лукаш Беринда. Останній - це син відомого книжника Памви Беринди. Звісно, могли бути й інші діти зі священницьких сімей, але нам складно їх ідентифікувати. Не виключено, що серед цих двадцяти спудеїв були й діти шляхетського та козацького походження.

Серед цих двадцяти спудеїв можемо виділити одного, який у подальшому став помітною фігурою в культурному житті України та Молдови. Це - Стефан Почаський, один із соратників Петра Могили, поет і освітній діяч, засновник Гощанського й Ясського колегіумів. Саме він виступав першим спудеєм, який читав вірші.

Варто виділити кілька смислових блоків твору. Спочатку йдуть вірші, в яких прославляється Конашевич-Сагайдачний. Згадуються також деякі діяння, котрі зробили його відомим - морські походи, війну в Московії, битву під Хотиним тощо. Далі маємо великий блок віршів, у яких йдеться про смерть. Основні ідеї тут такі: ніхто не може уникнути смерті, вона невблаганна; смерть робить усіх рівними, і не так важливо, жила людина в багатстві чи в бідності. Багато в чому розмисли про смерть у «Віршах...» нагадують такі ж розмисли, що наводяться у промовах на похоронах, які вміщені Саковичем у його творі «Аристотелівські проблеми...». Далі йдуть вірші, де більш широко описуються діяння Конашевича-Сагайдачного - його походження, навчання, участь у різних битвах. Останні вірші - це своєрідний заповіт гетьмана. Спочатку він ніби звертається до своєї дружини, потім - до товаришів, близьких йому людей. У

цих зверненнях лейтмотивом є думка, що не треба тужити за земним життям, а слід думати про життя потойбічне. Саме зверненням до живих, що є епілогом, і завершуються «Вірші...»

Подібні твори, які були написані на погреб видатних осіб і мали на меті увіковічнити пам'ять про них, були поширені в тогочасній Західній та Центральній Європі, зокрема в Польщі. Звісно, для України це не було нове слово. Однак «Вірші...» все ж різнилися від подібного типу творів, котрі з'явилися в Україні. По-перше, різнилися змістовно. Твір Саковича відзначався високим рівнем філософічності. Навіть можна сказати таке: це був своєрідний філософський трактат, викладений у поетичній формі. Водночас твір мав виражені моменти історичності. В ньому викладалися певні факти, описувалися знакові історичні події, давалася їм оцінка. По-друге, це був не просто поетичний твір, який загалом відзначався високими художніми якостями, а твір зі значними елементами драматизації. Двадцять спудеїв, які читали вірші, були своєрідними акторами, кожен з яких мав свою «роль». Деякі з них навіть декламували вірші не «від себе», а від імені реальних персонажів - Конашевича-Сагайдачного, його дружини. Таким чином, декламація віршів перетворювалась у своєрідну виставу. Власне, зазначені особливості робили «Вірші...» унікальним твором у тогочасній українській літературі.

ПОСЛІДОВНИКИ САКОВИЧА

«Вірші...» Саковича - далеко не єдиний в українській художній літературі твір, присвячений постаті Конашевича-Сагайдачного. Гетьман став популярним фольклорним персонажем. І тому не дивно, що на нього звертали увагу письменники-романтики. Один із них, Данило Мордовець (Мордовцев) (1830-1905), є автором повісті «Сагайдачний» (1882).

Як відомо, Мордовець походив зі старовинного козацького роду. Однак практично все життя його пройшло за межами України, працював він чиновником. У своїх творах часто звертався до історичних сюжетів, широко використовуючи український фольклор, який добре знав.

Показовою в цьому плані є згадана повість «Сагайдачний». Герой її зображений у романтичному дусі. Це - сміливий рицар, козацький ватажок, який уміло поборює ворогів. Не маючи достатнього біографічного матеріалу про Конашевича-Сагайдачного, Мордовець удавався до цікавого прийому - намагався вписати козацькі думи в історичний контекст, подати їх як своєрідний історичний матеріал. Водночас широко використовував доступний йому історичний фактаж. Правда, з останнім поводився досить вільно.

В іншому ключі була написана історична повість «Ярошенко» (1905), одним із героїв якої є Конашевич-Сагайдачний. Автор цього твору - Осип Маковей (1867-1925), якого І.Франко охарактеризував як «талановитого новеліста й поета». Цей талант значною мірою проявився в згаданій повісті. Не

дивно, що твір неодноразово перевидавався.

Повість написана в притаманній для української літератури початку ХХ ст. «реалістичній» та «народницькій» манері. Головним героєм твору є простолюдин Микула Ярошенко, який, через обставини, став мимовільним учасником Хотинської битви. Через твір червоною ниткою проходить така думка: народ часто стає заручником гри можновладців із різних ворожих таборів. Незважаючи на такий народницький підхід, у творі Конашевич-Сагайдачний зображений позитивно. Він постає як талановитий полководець, котрий розуміє козацькі (ширше - народні) маси й загалом діє на їхню користь.

До сьогодні досить популярним лишається роман Андрія Чайковського (1857-1935) «Сагайдачний». Видавався він і за часів Австрії, й за Польщі, й за радянських часів. Навіть у незалежній Україні дочекався перевидання.

Життя автора цього твору пройшло на Галичині - тут він народився, навчався, працював. Заробляв на хліб юридичною практикою. Література для нього була, радше, хобі чи засобом підробітку. Чайковський відомий як автор численних прозових творів. Серед них поважне місце займають історичні твори на козацьку тематику.

Чайковського можна вважати активним пропагандистом козацького міфу. Останній у «Сагайдачному» представлений у повній мірі. Письменник прагнув створити велике епічне полотно, де би не просто викладалася біографія видатного козацького полководця, а й розповідалося про Запорозьку Січ.

«Сагайдачний» виявився багатостраждальним твором. Над ним автор працював понад двадцять років. У часи воєнного лихоліття губилися рукописи. Доводилося твір переписувати заново. Роман у повному обсязі так і не побачив світ. Вийшло лише три його частини (відповідно в 1918, 1929, 1932 роках). Щодо останніх двох частин, то вони не були опубліковані, й їх не вдалося знайти.

Одним з найбільш вартісних творів про Сагайдачного в українській літературі є твір «Людолови» Зінаїди Тулуб (1890-1964) - людини трагічної долі, для котрої роман про славного козацького гетьмана став справою життя. Близько десяти років вона присвятила праці над цим твором, перша частина якого вийшла в 1934 р., друга - в 1937 р. Після цього письменниця отримала серйозний «гонорар» від радянської влади. У 1937 р. її арештували, звинувативши в антирадянській діяльності. Пройшла тюрми, Колиму, заслання в Казахстан... Звільнена була лише в 1956 р.

Звісно, в романі «Людолови» є чимало соцреалістичних елементів - «класовий підхід», ідеалізація простолюду, тенденційне, часто негативне зображення представників елітарних верств, далекі від життя сюжети про «дружбу народів», зокрема простих українців і татар. Без цього роман не опублікували б. Можна закинути письменниці й сумнівну любовну історію -

опис стосунків між Конашевичем-Сагайдачним та Настею (Гюль-Хуррем), яка стала дружиною турецького султана Османа II.

І все ж твір «Людолови» написаний на базі значного історичного матеріалу. Треба віддати належне письменниці: їй удалося створити по-своєму переконливу картину українського життя початку XVII ст. Роман «Людолови» неодноразово перевидавався в радянській Україні, служачи українській справі.

Реставрація родинної історії

Образ Конашевича-Сагайдачного знайшов втілення також у дитячій літературі. Мається на увазі повість Марії Пригари (1908-1983) «Михайлик - джура козацький» (1969).

Отже, у Саковича, який написав перший художній твір про видатного гетьмана, виявилось чимало послідовників. Звісно, тут важко порівнювати, але, як на мене, цей автор своїми «Віршами...» поставив дуже високу планку - і в плані правдивості, й у плані філософського осмислення діянь свого героя. Навіть сьогодні «Вірші...» можуть викликати не менший інтерес, ніж інші художні твори про Конашевича-Сагайдачного.